

ЎЗБЕК ХАЛҚ ЛАТИФАЛАРИ ҲАҚИДА

*Сафарова Нигора Охунжонова,
филология фанлари номзоди, профессор (в.б.) Бухоро давлат
университети*

ПРО УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ АНЕКДОТОВ

*Сафарова Нигора Охунжонова,
кандидат филологических наук, профессор (в.б.) Бухарский
государственный университет*

ABOUT UZBEK FOLK JOKES

*Safarova Nigora Okhunzhonovna,
candidate philology of sciences, professor (V.B.) Bukhara State University*

АННОТАЦИЯ. Мазкур мақолада ўзбек халқ латифалари ҳақида фикр юритилган. Латифаларнинг келиб чиқиши, уларни ўрганган ва тўплаган олимлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Ўзбек, юнон, тожик латифаларининг бир-бирларидан фарқи ва яқинликлари, латифаларнинг типиклаштирилганлиги, танқидий руҳига кўра икки гуруҳга ажратилгани, ўзбек халқ латифаларида Насриддин афанди образи ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-маиший кўринишларда икки хил типиклаштирилгани бўйича маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: фольклор, образ, латифа, жанр, халқ латифалари, Насриддин Афанди, фольклоришунос олимлар, тип.

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассматриваются узбекские народные анекдоты. Даны сведения о происхождении анекдотов, ученых, изучавших и собиравших их. Отличия и сходство узбекских, греческих и таджикских анекдотов друг от друга, типизация анекдотов, классификация их на две группы по критическому духу, характер Насриддина Эфенди в узбекских народных анекдотах даны в общественно-политическом и социально-бытовые взгляды.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: фольклор, образ, анекдот, жанр, народные анекдоты, Насриддин Эфенди, фольклористы, тип.

ANNOTATION. This article discusses Uzbek folk anecdotes. Information is given about the origin of anecdotes, scientists who studied and collected them. Differences and similarities between Uzbek, Greek and Tajik jokes from each other; typification of jokes, their classification into two groups according to the critical spirit, the character of Nasriddin Effendi in Uzbek folk jokes are given in socio-political and social-domestic views.

Keywords: folklore, image, anecdote, genre, folk anecdotes, Nasriddin Efandi, folklore scientists, type.

Ўзбек фольклори эпик жанрлари орасида халқ латифалари ғоят оммавийлиги ва ҳозиржавоблиги билан ажралиб турувчи мустақил анъанавий жанр ҳисобланади. «Латифа» сўзи арабча «латиф ва лутф» сўзларидан олинган булиб, нозик қочиримли, майин кинояли кичик кулгили ҳикояни англатгани сабабли истилоҳий моҳият касб этган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, форс-тожик тилида бундай кулгили эпизодик ҳикояларни махсус тўплаб, 1223 йилда «Жавомеъул-ҳикоёт ва лавомеъур-ривоёт» (Ҳикоятлар тўплами ва ривоятлар зиёси) номи остида алоҳида китоб сифатида тартиб берган Муҳаммад Авфий

Бухорий (1172/1176 - 1233/1242) ҳам уларни латифа демаган, балки ҳикоят деган.

Сирасини айтганда, аслида ҳикоят дейилса-да, даврлар ўтиши билан маълум ғояларни ифодалашга мослаштирилиб қайта ишланиши натижасида латифа намуналарига айланган бундай асарлар Маждуддин Муҳаммад бинни Адном Сурҳакатийнинг «Тарихи Туркистон», Абу Жаъфар Муҳаммад бинни Жарир Табарий (838-923)нинг «Тарихи Табарий», Абу Райҳон Беруний (973-1048)нинг «Осор-ул-боқия», «Китоб-ул Ҳинд», салжуқийлар вазири Низомулмулк (1018-1092)нинг «Сиёсатнома», Унсурул Маолий Кайковус (1021-вафот йили номаълум)нинг «Қобуснома», Низоми Арузи Самарқандийнинг (XII аср) «Чаҳор мақола», Заҳирий Самарқандий (XII аср)нинг «Синдбоднома», Ҳаким Саной (XII аср)нинг «Ҳадиқат-ул ҳақоик» (Ҳақиқатлар боғи), Саъдий Шерозийнинг «Гулистон», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» (Бадийи воқеалар), Давлатшоҳ Самарқандий (1435/36-1495)нинг «Тазкират уш шуаро» (Шоирлар бўстони), Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» (Яхши хулқлар) ва «Ҳабиб ус-сияр» (Ёқимли хислатлар), Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» (Сафо боғи) ва бошқаларда истаганча келтирилган эса-да, барчасида ҳикоят истилоҳи истифода этилган.

Фақат Носируддин Бурҳониддин Рабғузийнинг 1310 йилда интиҳосига етказилган «Қисаси Рабғузий» асаридагина латифа истилоҳи остида иккита воқеот баёни берилган. Воқеалар баёни гарчи жиддий бўлса-да, вале кинояга мойилроқ оҳангга эга. Ана шу далилларнинг ўзиёқ латифа истилоҳининг нисбатан кейинроқ, аниқроғи, 1532-33 йилларда Фаҳриддин Али Сафий томонидан тартиб берилган «Латойиф ут-тавойиф» (Турли тоифадагиларнинг латифалари) китобининг эл орасида кенг шухрат қозона бориши туфайли наинки адабий, балки халқ ижодида ҳам таомилга кира бошлади, истилоҳий моҳият касб этган ҳолда илмий муомалада барқарорлаша борганини кузатиш мумкин.

Тўғри, халқ орасида XVI асрдаёқ кенг шухрат қозонган бу китоб гоҳ «Латойиф ут-тавойиф», гоҳ «Латойифуз-заройиф», гоҳида эса шунчаки «Латофатнома» тарзида аталиб келинган эса-да, уни ўзбек тилига ўгирган таржимон Ҳожи Сотимхон Хожа Инъом Мунаввар қайд этганидек: «Латойиф сўзи гарчи латифа сўзининг кўплиги бўлса ҳам, «латойиф» сўзи гарчи латифа мазмунини инкор этмаса ҳам, «латойиф» - бу латифа эмас. Латойиф турли туман дилкаш, марокли, характерли, хуллас, кимматли воқеа ва ҳодисаларнинг латифанамо ихчамликдаги баёнидир. Шунинг учун ҳам бу ҳикояларни латифа деб эмас, балки латофатлар, лутфлар деб аташ мантиққа яқиндир. Чунки бу латойифларни ўқиган киши худди латифаларни ўқигандек ҳам қаҳ-қаҳ солиб кулади, ҳам чуқур фикрга толади, сидқидилдан юм-юм йиғлайди ҳам. Сафийнинг латойифлари орасида, гарчи халқ латифаларига айланиб кетган ҳикоятлар учраб турса ҳам, бу асар, энг аввал, чиндан ҳам доғ қилувчи латифалар мажмуидир». Бу фикрдан уч нарса ойдинлашаётир: биринчиси ва муҳими, латойиф сўзининг латифа мазмунини англантиши ва кўпликда қўлланилганлиги; иккинчиси, бошда у ҳикоят маъносида, аниқроғи, ҳазилкашликка йўғрилган лутфлардан иборат кулгили эпизодик ҳикояларни англантилганлиги; ниҳоят, учинчиси эса, Али Сафий латойифларининг анча-мунчаси бора-бора халқ латифаларига айланиши ва шу жараёнда латифа халқнинг шу хилдаги зарофатли оғзаки эпизодик ҳикояларини ифодаловчи истилоҳий моҳият касб этганлиги. Шу зайлда, айтиш мумкинки, халқ ижодиётида латифа жанри гарчи тахминан IX-XI асрларда пайдо бўлиб, тараққий эта борганлиги ва Маҳмуд Қошғарий маълумотида, туркий халқлар орасида saw (сав) деб аталганлиги маълум эса-да, фольклорий ҳодисани ифодаловчи арабча «латифа» истилоҳи аста-секин уни сиқиб чиқара бошлади ва XIII асрдан муомалага, кира бориб, XIV-XVI асрлар давомида тўла барқарорлашувга эришди. Буни озар фольклоршуноси В.Валиевнинг «латифа» сўзи бир термин каби озарбайжон фольклорида кейинроқ пайдо бўлгандир. Умуман, халқ орасида бу термин ишлатилмаган. Халқ орасида бу хилдаги намуналар «базама» дейилади. Ҳолбуки, фольклоршунослар араб тилидаги калима «латифа» сўзини бир термин каби қабул қилганлар. Бизга қолса, латифа ўрнида «базама» ишлатилса, янада

муносиб бўларди» , - деган фикри ҳам маълум маънода тасдиқлайди.

Алишер Навоий ҳам латифа ўрнида «базла» ва уни айтувчини «базлагўй» тарзда қўллайди:

Фойдасиз қилмаса зоҳир карам,
Бермаса бир базлага юз минг дирам.
(«Ҳайратул-аброр», 100-б) Ва:
Зарофат ҳолатида базлагўлар,
Аторидқа қилиб ҳар дам ғулулар.
(«Фарҳод ва Ширин», 30-б) ва бошқалар.

Дастлабки пайтда фойдасиз нарсалар учун қалам «зоҳир этиш» сарфлашга ҳожат бўлмаганидек, бухуда, мантиқсиз, кулгу қўзғамайдиган «базла» (латифа)га «юз минг дирам» сарфламоққа не ҳожат дейилса, иккинчи байтда нозикфаҳмлилик, зарифлик кайфиятида «базлагўй» (латифагўй)лар айтаётган қувноқ латифалардан қаҳ-қаҳалар авжи Аторуд (Юпитер)гача етарди деган маънони уқиш мумкин. Кўринаётирки, «базама» ва «базла» сўзлари ягона «баз» ўзаги асосида яратилганлиги билан ўзаро ҳамохангдир. Шунга қарамай, туркий тилдаги «базла» ва «базама» истилоҳлари ўрнида арабча «латифа» истилоҳи илмий таомилга ўзлашиб кетди. Бироқ халқ орасида «хикоят», «мутойиба» истилоҳларини «латифа» маъносида қўллаш ҳамон давом этаётир.

Латифа умумфольклор ходисаси бўлиб, русларда анекдот, полякларда переклад, италянларда фассеция, французларда фаблио ва немисларда шванк деб юритилади. Бироқ унутмаслик керакки, руслардаги «анекдот» мазмунан «латифа» истилоҳига тенг эквивалент бўла олмайди. Чунки «анекдот» сўзи «чоп этилмаган асар» ёки «чоп этилиши мумкин бўлмаган асар» маъносида бўлиб, уни илк бор византиялик тарихчи Прокопий Кесарийский қўллаган эди. У ўзининг Византия императорига бағишлаб ёзган китобини «Анекдота» деб номлаган эди. Ҳозиргача фанда «Тайная история» («Яширин тарих») номи билан машҳур бўлиб келаётган бу китобни ёзишда махфий хужжатлардан фойдаланилганлиги туфайли уни шундай аташ заруриятга айланган эди. Анекдотларда ҳам тагдор қочиримлар, пичинг ва кесатикларни ифодаловчи маънолар борлиги сабабли XVIII асрдан эътиборан халқ оғзаки насрида латифага ўхшаган ходисани ифодаловчи истилоҳ сифатида қўллана бошланди.

Ўзбек халқ латифалари фавқулудда бошланиши ва фавқулудда нақл этилиши билан эътиборни тортади. Уларнинг асосида енгил мутойиба ва ўткир ҳажв ётади. Улар ҳажман мухтасар, мазмунан ихчам бўлади. Асосан, бир ёки икки-уч эпизоддан ташкил топади. Якка ижрода айтилади. Халқ ҳажвиёти ва майин юморга асосланган латифаларда ҳаёт ҳақиқати уйдирма, сўз ўйини, киноя ва қочимлар воситасида акс эттирилади. Латифалар ечимида сатира ва юмор ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ечим тасодифан кўтарилган кулгу, қаҳ-қаҳа ёки сўз ўйинига асосланади. Сўз ўйини латифа кульминациясини ташкил этади.

Латифаларда нутқнинг диалог шакли кенг қўлланади. Улар ижтимоий-сиёсий ва маиший ҳаётини маъно касб этади. Кишилар феъл-атворида учрайдиган салбий ахлоқий хусусиятларни инкор этиб, соддалик, гўллик, калтафаҳмлилик, саводсизлик, омийлик, меровлик, ғафлатойинлик, бефаросатлик устидан кулги уйғотади. Одамларни хушёрликка чорлайди.

Латифалар ортиқча тасвирийликдан холилиги билан ҳам ажралиб туради, уларда бирорта ортиқча сўз ёки деталь учрамайди. Бинобарин, композициянинг соддалиги, сюжетнинг ихчам ва лўндалиги, ечимнинг фавқулудда юз бериши ва тасодифан кўтарилган кулгига асосланганлиги, ягона марказий қаҳрамон образига боғлиқлиги латифанинг доимий ва барқарор жанрий белгилари саналади.

Латифаларнинг пайдо бўлиши масаласи фольклоршуносликда анчайин баҳсларга сабаб бўлиб келаётир. Чунончи, А.П.Пельтцер бу масалада А.Потетбня ва А.Глуховлар фикрини қувватлаб, латифалар эртақлар, масаллар ёки нақлларнинг қайта ишланиши, ихчамлаштирилиши, қочиримли ифодавийлик асосида кулги

уйғотиш даражасига келтирилиши натижасида пайдо бўлади деб ҳисоблайди. Ўзбек фольклоршуноси Ҳ.Раззоқов ҳам «Сатира, юмор характеридаги ҳажвий эртакларнинг кичик ҳажмдагилари тобора ишланиб, ихчамланиши натижасида бора-бора латифа жанрига айланиб кетганидек, улардаги эпик комик қаҳрамон Каллар, Алдарқўса, Машраб, Насриддин афанди образларининг такомиллашиб, бадий тип даражасига кўтарилиши учун ёрдам беради», дея юқоридаги фикрга тарафдорлик қилади. Бу фикрни «Латифанинг жанр сифатида шаклланишида эртак, ривоят, лоф, аския ва мақолларнинг таъсири кучли бўлган»лигини таъкидлаб, проф. Б.Саримсоқов ҳам тасдиқлайди

Тоҷик фольклоршуноси С.Махдиев бу қарашларга «ҳар бир жанр ўзича мустақил бўлиб, бошқа воситаларсиз, ўзига хос қонуниятлар асосида ижод этилади. Бинобарин, латифанинг пайдо бўлишини ҳам фольклорнинг у ёки бу жанри билан боғлаб қўйиш дуруст эмас», дея эътироз билдиради. Бироқ бу фикри билан у ўз тадқиқотининг 31-38-саҳифаларида ифода этилган латифа ва эртак (афсона), латифа ва аксия, латифа ва мақол муносабатларига тўхталганида ўз-ўзини инкор этгандай йўл тутди. Аниқроғи, бу жанрларнинг бир-бирига таъсири ва узоқ муддат давомида оғиздан оғизга ўтиб сайқалланиши натижасида бир-бирига ўтиб туришига оид ўз қарашларини рад этаётганига аҳамият бермай, афандининг подшога нашвати совға қилиши, хотини қовоқ совға қилинг деганига қарамай, нашватини олиб бориши, подшонинг эса уни ўша нашвати билан уриб жазолаши, шунда афанди «Хайрият, қовоқ совға қилмаганим», дея ўз-ўзига тасалли бериши ҳақидаги латифанинг генетик илдизига назар сола туриб, Г.Кузмичевскийнинг уни милодий II асрда пайдо бўлганлигини қайд этганини, бироқ у Геродотнинг «Тарих» китобидан ривоят шаклида эрамизгача бўлган V асрда мавжуд бўлганлигини айтади ва ўша намунани айнан келтиради.

Геродот келтирган ривоятга кўра, Поликарт Самос вилоятининг мутлақ ҳоқими бўлиш учун ўзининг икки биродарини қатл қилади. Сўнг салтанатини мустаҳкамлаш ниятида Миср подшоси Амазис билан дўстлик шартномаси тузади. Кўп ўтмай эса, Иони ва Эллада мамлакатлари бўйлаб шуҳрат қозона бошлади. Қай юртга лашкар тортса, ҳаммаси унга тобе бўлаверади. Унинг 150 кемаси ва 1000 нафар моҳир ўқчиси бўлиб, қўшни мамлакатларга ваҳима сола бошлади. Унинг бундай босқинчилигидан Миср шоҳи Амазис хабар топиб, Поликартни бу йўлдан қайтишга ундайди. Лекин унинг бу ундови жавобсиз қолдирилгач, Амазис Поликартга: «Маълумки, инсон ўз ёру дўстларининг эзгу ишларидан шод бўлади, лекин сенинг бундай хурсандлигинг ва олғирлигингдан мен хурсанд эмасман.

Ҳеч эшитмаганманки, ғалаба шикастсиз қўлга киритилади-ю, унинг оқибати даҳшатсиз бўлади деб... Бинобарин, айтганлиримга қулоқ сол ва ўз муваффақиятларинг зиддига шундай қил. Аввало фикр қилиб кўрки, сен учун энг азиз нарса нима ва ўша қимматбаҳо нарсани шундай жойга ташлагилки, у ҳеч кимнинг қўлига тушмасин...» қабилда хат ёзади. Поликарт бу мактубни ўқиб, Амазиснинг насиҳатомуз фикрларини маъқул кўради. Чуқур ўйлаб, шундай хулосага келади: Нигини зумраддан бўлган олтин узугини (уни Самоснинг гулдаст устаси ясагани) денгизга ташлашга аҳд қилади. Кемага кўп одамларни ўтқизиб, уни денгиз ўртасига ташлашни буюради. Кема оролдан узоқлашгач, ўрндан туради-да, ҳаммага кўрсатиб, бармоғидан узукни чиқариб, денгизга улоқтиради. Сўнгра ғамга ботиб, орқага қайтади, ўз қароргоҳига етиб келади. Орадан 5-6 кун ўтгач, шундай воқеа юз берди: балиқчи денгиздан жуда катта ва чиройли бир балиқ тутиб, уни шоҳ Поликартга совға қилгани саройга олиб келади, шоҳ уни қабул қилади. Балиқчи унга шундай арз қилади:

- Шоҳим! Мен фақир бир кишиман, тирикчилигим ўзимнинг машаққатли меҳнатим билан ўтпапти, бу балиқни тутганимда уни бозорга элтишни маъқул кўрмай, Сизга совға қилишни аҳд қилдим. Бу балиқ Сизнинг бахту тахтингизга муносиб.

Балиқчининг бу сўзлари шоҳни мафтун этди. У балиқчига шундай деди:

- Яхши сўзларинг ва совға учун ташаккур! Марҳамат, энди бир муддат бизга меҳмон бўл! Балиқчи бу илтифотдан хурсанд бўлиб, ўз уйига қайтди. Бу ривоят

эрамиздан аввалги II асрда яшаган машхур нотик Цицерон, мелоднинг I асрида эса Страбон ва Плиний (22-79 й.) ижодларида ҳам мухтасар ҳолда учрайди.

«Поликарт узуги қиссаси» I-II асрларда Шарқ ва Ғарбда латифа шаклида кенг тарқала бошлаган. Чунончи, илк бор Светония (I-II аср) ижодида тубандагича ҳикоя қилинган: «Қунларнинг бирида Рим императори Тиберий ўз мамлакатини айланиб туриб, Кипр оролига келиб, унда бир муддат қолибди. Ниҳоят ундан кетишга чоғланганида бир балиқчи овига тушган бир гўзал балиқни унга совға қилибди. Император бундан ғазабланиб, балиқчини ўзи келтирган балиқ билан савалашни буюрибди. Хизматкорлар император амрини адо этгани балиқчини ўз балиғи билан ура бошлабдилар. Шунда балиқчи ўзича қувониб: - Худога шукур! Хайриятки, каттароқ балиқ келтирмаганим, бўлмаса Тиберий қўлидан омон қутулолмасдим», - дер экан.»

Худди шу латифа турли халқлар оғзаки ижодиётига ўтиб, ҳар бир халқнинг ўзига хос рух ва турмушига мос ашё ва далиллар эвазига сайқалланиб, ўз латифасига айланиб қолган.

«Афандининг совғаси» ва «Биринчи анжир» латифаларида балиқ детали бодринг ва анжир билан алмашилиб, афандининг жазоланишига сабаб бўлган. Шунингдек, ўзбек фольклорига афандининг хотини ювган кирни отиб, сўнгра унинг ичида ўзининг бўлмаганидан қувонишини ёки бозори касод бўлган сигирини даллол мактовидан сўнг харидорлар ўртасида талашга айланганидан ийиб, сотмай қайтариб олиб келиши ҳақидаги латифалар аслида худди шу мотив таъсирида юзага келган. Шундай мисоллар муносабати билан латифалар пайдо бўлишининг икки хусусиятини таъкидлашга тўғри келадими, С.Махдиев буни ҳам инкор этади:

Биринчиси - «Поликарт узуги ривояти» даврлар ўтиши билан латифа жанрига ўтгач, ортиқча тафсилотлардан тозаланган. Демак, латифанинг пайдо бўлишида жанрдан жанрга (айни мисолда: ривоятдан латифага) кўчишдан иборат фольклорга хос миграцион жараён содир бўлганки, буни инкор этиш мумкин эмас. Бундай ҳодиса ҳар бир миллий фольклорда ўз ички имкониятлари доирасида ҳам кечиши анъанавийдир.

Иккинчиси - бу латифа бошқа халқларга ўтиб, шунчаки байналминал фольклорий ҳодисагагина айланиб қолмаган. Аксинча, миллий фольклорга хос хусусиятлар билан суғорилиб, жаҳон халқлари оғзаки ижодиётининг ўзаро таъсири ва самарали ҳамкорлиги ҳосиласига айланган. Аниқроқ қилиб айтилса, юнон ва рим латифасидаги балиқ детали тожик латифасида нашватига, ўзбек латифасида бодрингга алмашилиб, миллийлик руҳини кучайтирган, натижада қадимий юнон ривояти замирида бетакрор ўзбек ва тожик латифалари юзага келган. Юқоридаги мулоҳазалардан аёнлашадими, латифалар тубандаги уч омил асосида пайдо бўлиб, ривожланиб келмоқда: Бу омилларнинг барчасига, албатта, ижтимоий ҳаётда синфий муносабатларнинг кучая борши ва феодал зўравонликнинг чуқурлашуви маълум даражада таъсир кўрсатган. Зеро, латифаларда нисбатан таъсир кўрсатиш, норозилик билдириш кайфиятларининг муштарак етакчи тамойилга айланганлиги сабабини шундай изоҳлаш мумкин.

Биринчи омил - у ёки бу айрим машхур тарихий шахслар характери, хатти-ҳаракати ва кўп қиррали ижтимоий-сиёсий ва амалий фаолиятининг ё ижобий, ё салбий бадиҳавий баҳоланиши оқибатида юзага келган латифалар. Афлотун, Искандар, Арасту, Луқмон, Букрот, Баҳромғўр, Бузуржмехр, Жўҳо, Баҳлул, Туфайлий, Абунуввос, Ҳусрав Парвез, Анушервон, Бирбал, Мирали, Мушфиқий, Машраб, Балакирев, Скворода, Куйручук, Бехназар, Камина ва бошқалар номлари билан боғлиқ латифалар ана шундай моҳиятга эга.

Иккинчи омил - халқ асрлар давомида ўз қувноқ руҳига ва идеалига мос келгани учун сатирик ва юмористик эртақларнинг тўқима қаҳрамонлари Кал, Алдарқўса, Кўса ва Лаку Пакларнинг номлари билан алоқадор талай латифалар ижод қилган. Бундай латифаларнинг айримлари шу қаҳрамонларга оид эртақларнинг қайта ишланиши, ихчамлаштирилиши негизида бунёд бўлган, яна бир қисми эса тарихий шахслар образларига дахлдор латифаларнинг Кал, Алдарқўса, Кўса ва Лаку Пакларнинг номларига ўтиши ёки ўтказилиши туфайли юзага келган.

Учинчи омил - айрим уруғлар, ё айрим шаҳар ёки қишлоқларда яшовчи қавмларнинг феъл-атвори, табиати ва ҳодисаларига, одамларга, ҳайвонларга, қушларга, ҳашаротларга, меҳнат ва ҳаётга соддавор муносабатларининг бадиҳавий баҳоси сифатида юзага келган латифалар. Бу тоифага габроволиклар (Булғория), пошехоньеликлар (Россия), мильдаликлар (Олмония), готемликлар (Англия), қазвинликлар (Эрон) қаҳрамони бўлган латифалар мансуб. Проф. В.Валиевнинг гувоҳлигича, бундай ҳолатни Озарбайжон кент ва даҳалари аҳлига дахлдор латифалар мисолида ҳам кузатиш мумкин. (Қаранг, эслатилган асар, 290-6.) Ўзбек ва тожик халқларида ҳам бу силсилада қадим замонлардан бери латифалар тўқиш ва айтиш анъанаси мавжуд. Бу анъана ҳанузгача сўнмаган, аксинча, фаол ривож топиб келаётир. Чунончи, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида Бухоро музофотида ширинилар, эмарилар, Самарқанд шаҳрида маҳаллотилар, Хоразм вилоятида хонқаликлар, Фарғона водийсида ғирвонликлар, олтиариқликлар, Қашқадарё воҳасида почвонликлар, Сурхон музофотида ғурутликлар, Тожикистонда эса дарвозликлар, хуфликлар, румонликлар қаҳрамони бўлган юмористик латифалар бисёр. Бу гуруҳга мансуб латифаларда жой ё уруғ номи умумлаштирувчи моҳиятга эга бўлгани боис латифа қаҳрамони номи ҳам умумлаштирувчи мазмун касб этгани ҳолда, асосан, локал ижрочилик доирасида айтилади.

Шу тариқа узок асрлар давомида ўзбек латифаларининг асосий қаҳрамонлари шу уч омилда ижод қилинган халқ латифаларининг персонажлари эдилар. Янаям аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, IX-XII асрларда Абунуввос, Талхак, Баҳлул, Жухо, Туфайлий, Кал, Кўса латифалар қаҳрамони сифатида фаол бўлишса, XIII асрнинг II ярмидан XIX асрнинг I ярмигача булар сафини Алдарқўса, Мушфикий, Мирали, Машраб, Жайронча, Камина ва Эсонпўлатлар тўлдириб келди. XIX асрнинг II ярмидан эътиборан эса Хўжа Насриддин, ёки Насриддин афанди, ёхуд қисқагина Афанди ўзбек латифаларининг марказий қаҳрамонига айлана борди. Ҳоди Зариф фикрича, бу образ ўзбек латифаларига озарбайжон фольклори орқали турк фольклорининг таъсири туфайли кириб келган. Аслида XII - XIII асрлардаёқ турк халқ

латифаларининг қаҳрамони сифатида танилган Мулло Насриддин, ёки Хўжа Насриддин, ёхуд Насриддин Афанди XIX аср охиригача наинки Ўрта Ер денгизи соҳилларида яшовчи халқлар, балки Ғарбий Европада, Кавказортида, Қримда, Кичик ва Ўрта Осиёда, Уйғуристон ва Ҳиндистонда яшовчи халқлар латифаларининг қаҳрамонлари ўрнини ҳам шиддат билан эгаллаб борди. Эндиликда ўзбек, тожик, туркман, уйғур, озарбайжон, қрим-татар ва бошқа қатор халқлар латифаларини қувноқ ва топқир, ҳозиржавоб ва тадбиркор, жичча чаптастлиги орқали ҳар қандай одамни ўзининг ёлғону ростига ҳам, фирибу қасдига ҳам лаққа ишонтира билувчи, эзгулик йўлида тинмай курашиб, ўз хизматини сира миннат қилмовчи, гоҳ жуда хушёр ва сергак бўлса, гоҳида озгина гўл ва анқов, аммо ҳамиша халқ ташвишида бўлганидан ички бир қониқиш билан яшовчи ҳаётсевар ва ғолиб Насриддин афандисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Уни муҳолифлари қайта-қайта ўлдириб, бутун Шарқ бўйлаб 15 жойга кўмдилар. Аммо олти юз йилдан ошайптики, у ҳамон барҳаёт, эл кўнглини чоғ этиб яшайпти. С.Коцюбинский тўғри қайд этганидек, бундай улуг шон-шухрат ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди, Насриддин афанди ҳам эндиликда жаҳон халқлари латифачилигида эътироф этилган хиндлардаги Бирбал, араблардаги Жухо, афгонлардаги Пурдил, белоруслардаги Нестерко, руслардаги ахмок Иван ва Балакирев, карело - финлардаги ўрмон кесувчи Кумохи, қорақалпоқлардаги Ўмирбек, қирғизлардаги Қуйручук, қозоқлардаги Алдарқўса, тожиклардаги Мулло Мушфикий, бурятлардаги Будаишу, молдаванлардаги Пэкэлэ, қрим татарлардаги Аҳмет ахай, озарлардаги Баҳлул, Донандалар сафдошига айланиб қолди.

Шухрати бу қадар беқиёс Насриддин афанди образининг тарихий асоси - прототиби борми? Қайси замонда ва маконда яшаган-у шахсий фазилавлари касбу кори қанақа бўлган? Тадқиқотчилар орасида бу масалалар устида неча асрлардан бери баҳс давом этиб келади. Бу баҳсларнинг умумий хулосаси шуки, бир гуруҳ

тадқиқотчилар Насриддин афанди образининг пайдо бўлишини араб халифалиги замони билан боғлашса, иккинчи гуруҳдагилар буни мўғул истилолари замонига нисбат беришади. Учинчи гуруҳдагилар эса Темур салтанати замонига алоқадор деб исботлашга уринишади. Турк ва бошқа халқлардаги олимларнинг XX асрнинг 50-60 йилларидаги жиддий изланишлари ва тарихий далилларнинг гувоҳлигича, Насриддин афанди образининг шаклланишида икки тарихий шахс кучли таъсир кўрсатган.

Бири - III асрда яшаган Сайид Муҳаммад Ҳайрони ва Шайёд Ҳамза сингари машхур ижодкорларнинг замондоши ва суҳбатдоши Хожа Насриддин Оқшаҳарий бўлиб, у Туркиянинг Оқшаҳарида 605 -ҳижрий (1205/6-мелодий) йилида Явлоқ Арслон оиласида таваллуд топган. Муаллифи номаълум «Салжукнома» (Париж миллий кутубхонасида 1558 - рақамли китоб)да қайд этилишича, унинг отаси аслида Анатолийнинг амирзода турклари хонадонига мансуб Ҳисомиддин Чўпон ўғли авлодидан эди. Явлоқ Арслон Чўпон ўғлининг учинчи фарзанди бўлиб, Анатолий амири лавозимига тайинланган эди, бироқ у 690-ҳижрий (1291-мелодий) йилдаги салтанат учун кураш можароларида қатл этилиб, унинг ўрнида ўғли Хожа Насриддин Қостомонга бек этиб тайинланган.

Худди шу 1291 йили Хожа Насриддин Султон Масъудга ҳамроҳ бўлиб Оқшаҳарга келган. Ўша манбанинг хабарича, шоҳ Султон Маҳмуд Оқшаҳар аҳлига катта ўлпон солади, бироқ Хожа Насриддин ўртага тушгач, уни бир миқдор камайтиради. Ҳижрий 700 (мелодий 1301) йилда Қостомонга Усмонғози ва Шужоиддин Сулаймонлар ҳужум қилиб, шаҳарни эгаллашади ва Хожа Насриддинни қатл этишади.

Хуллас, латифаларда Насриддин афанди ва бошқа персонажлар нутки жуда катта бадиий эстетик вазифани ўтайди; қаҳрамон ва персонажлар характериға хос хусусиятларни очишга хизмат қилади. Айниқса, афанди нутқидаги қочиримлар, тагдор киноялар, кулги яратувчи кўп маъноли сўзлар унинг ўткир дидли, сўзга чечан, қизиқчиликка мойил табиатини белгилайди. Шу фазилати билан ҳажман сиқик ва ихчам бу латифалар хотирага тез ўрнашиб ўзлашади ва оғиздан-оғизга ўтиб, сайқал топган ҳолда элга кулги улашиб яшайверади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Анекдоты о Ходже Насреддине и Ахмет ахаве. -Симферополь, 1937, с.43.
2. Б.Привалов. Анекдоты Омирбека и некоторые вопросы сатирико-юмористического фольклора//Вместо послесловия. -В книге: Анекдоты Омирбека. -Нукус: Каракалпакистан, 1970, с.260.
3. Геродот. История в девяти книгах. Пер. и примечания Г.А.Стратановского. -Л.: Наука, 1972, с 151-152.
4. Даргинские сказки. Сост. автор предисловие М.З.Осмонов, И,В,Л,М, 1963, с.9.
5. Мнимый Турецкий Султан, именуемый у европейских писателей XVI в. Записки Восточного отд. Русского археолог. Общ-ва. Т. 18. Вып. 2-3, Спб., 1909, с-51-52.
6. Озарбайжон фольклори. -Боку, 1985, 289-290-6.
7. Происхождение анекдотов в русской народной словесности - Сбор.: Харьковского истарико-филологического общества, Т. 11, 1899, с-57.
8. Проблемаи жанри латифа. -Душанбе, 1977. 39-6.
9. Фаҳриддин Али Сафий. Латофатнома. -Т.ҒАҶН, 1999, 5-6.
10. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. -71: Фан, 1965, 86-6.
11. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Дарслик. -Т.: Ўқитувчи, 1990, 126-6.